

**Волос О. В. До історії заселення прикодимських поселень
Миколаївщини**

Опубліковано: Кодима: Історія і культура порубіжжя східної і західної цивілізацій. Одеські етнографічні читання: Збірник наукових праць / Колектив авторів . – Одеса: 2016. – 336 с. – С. 86-96.

Волос Ольга

УДК 94(477.73)''16/19''

До історії заселення прикодимських поселень Миколаївщини

В статті коротко подана історія заселення та утворення прикодимських населених пунктів на території Миколаївської області. Сьогодні краєзнавці дослідили історію виникнення та назву практично кожного з прикодимських поселень у межах свого району, але на нашу думку доцільно розглянути історичний процес заселення миколаївського краю долиною Кодими загалом.

*Ключові слова:*Кодима, прикодимські поселення, заснування, Врадіївщина, Кривоозерщина, Первомайщина.

Степова, величава річка Кодима, яка є правою притокою Південного Бугу, в межах території Миколаївської області протікає в Кривоозерському, Врадіївському та Первомайському районах. Саме поблизу с. Кінецьпіль, що на Первомайщині, Кодима впадає до Південного Бугу. Від загальної довжини річки – 149 км, майже 70 км припадає на Миколаївщину.

Про кодимський край Миколаївщини маємо відомості з різних історичних джерел [13], археологічних досліджень [25], етнографічних експедицій, що подають характеристику річки в різні часи, історію майже постійного проживання населення в долині Кодими, особливості освоєння земель і господарювання в басейні річки. Специфіці заселення та подальшого розвитку степового регіону, в межах якого є кодимський край Миколаївщини, присвячена ціла низка праць А. Скальковського [23], Д.

Багалія [1], П. Лавріва [18], В. Кабузана [14], Є. Загоровського [12], О. Марченко [19].

Але постійно зростаючий інтерес до регіональної історії є поштовхом для науковців, любителів краєзнавства знову повертатися до більш детального дослідження окремих земель свого регіону. Сьогодні, враховуючи останні краєзнавчі видання [2; 3; 4; 15; 17; 21], слід зауважити на те, що про кодимський край у межах Миколаївської області відсутні узагальнюючі наукові та науково-популярні дослідження.

У даній статті автор, враховуючи попередні публікації та дослідження, звертає увагу на історичний процес формування й розвиток прикодимських населених пунктів саме в межах Миколаївської області.

Північно-західну частину Миколаївщини займає територія Кривоозерського району. Історія давньої кривоозерської землі розпочинається в далекі від сьогодення часи. Саме археологічні дослідження та знахідки знарядь праці засвідчують початок історії проживання населення в епоху мезоліту на теренах кривоозерського краю. В долині р. Кодима, довжина якої в межах району 21 км, розташовані населені пункти Криве Озеро, Луканівка та Берізки.

Районний центр, – селище міського типу Криве Озеро р. Кодима розділяє на дві частини, більша частина селища розташована на лівому березі, менша – на правому та зберегла назву Криве Озеро Друге. Дослідник історії Новоросійського краю А. О. Скальковський зробив висновок про те, що ймовірно заснування поселення припадає на 1762 рік [23 с. 38]. Завдяки історичним джерелам можемо простежити процес заселення території селища представниками різних етносів, яких приваблювала місцина, де перехрещувалися важливі торгові та чумацькі шляхи, що пролягли кодимською землею й з'єднували степові українські простори з північчю та заходом. Інтерес до правої частини поселення в цей час проявляли й козаки, відстежуючи заселення правого берегу річки, називаючи поселення ханською слободою, де ймовірно було вже не один десяток дворів, а населення

займалося хліборобською справою, розведенням худоби, різними ремеслами та сплачувало податки хану. Ліва частина поселення знаходилася на землях, що належали польській родині князя Любомирського, члени якої були зацікавлені в заселенні території, та заохочували переселення молдован, представників дрібної шляхти наданням деяких пільг переселенцям. Серед мешканців поселення на правому боці більшість становили вихідці з північної частини України. На початку 90-х років XVIII століття, в результаті домовленостей між Туреччиною та Росією, права частина поселення відійшла до Російської імперії. Наприкінці століття обидві частини поселення підпорядкували Подільській губернії. Статус мешканців правої та лівої частини поселення певний час був різним. На правому березі поселенців віднесли до розряду державних селян та змусили сплачувати велику кількість податків і відбувати оброк. На початку 40-х років XIX століття селян перевели до розряду військових поселенців, а після ліквідації військових поселень вони знову стали державними селянами. Ситуація на лівобережній частині поселення відрізнялася тим, що більшість жителів становили селяни-кріпаки, які належали протягом першої половини століття різним землевласникам, що отримували землі та кріпаків від держави або перекупили у нащадків польського магната Любомирського.

Вдале місце розташування Кривого Озера сприяло торговельній діяльності місцевого населення та зростанню кількості ремісників і дрібних торгівців. Поселення стало центром, де виробляли й реалізовували свої вироби ковалі, шевці, столяри, чинбарі та продавали чимало зерна й худоби. Згодом у поселенні налагодили цегельне виробництво і переробку сала.

Аналіз різних статистичних матеріалів, що збирали земські та державні службовці, дозволяє простежити подальшу історію поселення, яке вже відносили до містечок, і в якому на початку XX століття працювали невеликі підприємства, на яких виробляли борошно, крупи, олію, спирт, та іншу продукцію і вели торгівлю понад три десятки крамниць й десять лісових складів.

Впродовж XIX століття в містечку були збудовані та діяли три церковнопарафіяльні школи, а на початку XX – земство звело ще дві школи. До нашого часу в селищі збереглися та діють сьогодні три храми, які збудували протягом першої третини XIX століття. Старовинна церква Святої Параскеви розташована в південно-західній окрузі селища. Її звели у 1818 році на кошти парафіян, На той час до релігійної громади входило майже п'ять тисяч осіб, причому, не лише мешканці Кривого Озера, але й прилеглих сіл. Мешканці поселення, що сповідували католицьку віру, майже одночасно з православними збудували костюл Святого Людовіка [11 с. 109]. В 20-х роках у поселенні побудували церкву Різдва Богородиці, яку реконструювали наприкінці століття та прибудували дзвіницю [11 с. 109-110]. Але перший храм поселенці звели відразу після заснування Кривого Озера, і він проіснував до кінця XVIII століття та був зруйнований під час пожежі. Окрім храмових споруд у селищі збереглися ще декілька старовинних будівель. В одній із них знаходиться місцевий краєзнавчий музей, у минулому будинок належав страховій компанії «Саламандра».

До приколдимських населених пунктів Кривоозерщини належать села Луканівка та Берізки, засновані протягом XVIII століття: перше розташоване в низовині долини, а друге – на лівому березі річки. Місце для заснування сіл обрали вдало, поблизу знаходилися шляхи, що з'єднували подільські землі з півднем, а також Придністров'я з Балтою, Богополем та Єлисаветградом. Значна частина населення сіл становили вихідці з Подільської губернії. Дослідник М. І. Жарких у своєму довіднику звертає увагу на церкву Покрови, яку звели на початку 80-х років XVIII століття, що діяла більше, як століття в селі Берізки. На підставі вивчених історичних відомостей автор подав її детальний опис та етапи перебудови [11, с. 100]. В селі Луканівка церкву Здвиження, як її називали поселенці, збудували в XVIII столітті, а потім протягом першої третини XIX століття звели нову кам'яну та освятили на честь «Воздвиження живородящого хреста Господня» [11, с. 119].

Найкоротший шлях Кодими в межах Миколаївської області пролягає Врадіївським районом, лише 17 кілометрів. На правому березі річки розташувалися населені пункти Сирове та Кумарі. Історія заснування сіл припадає на кінець XVII та початок XVIII століття й насичена значною кількістю важливих подій. Про землі, на яких згодом виникло поселення Сирове, маємо чимало історичних відомостей, за якими можливо простежити, як у часі змінювалася ситуація стосовно контролю над цією територією та процесом її заселення [5, с.326; 20, с. 924 ; 22, с. 48, 53]. Серед перших поселенців, очевидно, значну групу становили запорозькі козаки, українські селяни-втікачі з Правобережної України, вихідці з молдовських земель, які осіли на вільних прикодимських землях у балці Сировій. Мешканці села займалися хліборобством, тваринництвом, а на березі Кодими облаштовували городи. Завдяки сприятливим умовам (природним, економічним, торговим) поселення швидко розвивалося, а чисельність жителів зростала, про що свідчать земські статистичні дані. Так, наприкінці XIX століття в селі проживали 4440 жителів і було 786 господарських дворів. [24, с. 120]. Щодо походження назви села, яка не змінювалася протягом всієї історії, найбільш вірогідно, що вона пов'язана з виготовленням молдованами-поселенцями сиру з овечого молока, що мав великий попит серед населення округи [4].

Дослідники-краєзнавці Миколаївщини село Кумарі Врадіївського району відносять до козацького поселення [16, с. 186]. Про його давню історію, періоду палеоліту та мезоліту, знаходимо в дослідженнях відомого археолога, нашого земляка В. Н. Станко [25]. Відлік історії поселення розпочався від 1718 року. На формування громади села відчутно впливав етнічний склад поселенців, які селилися компактно. В східній частині села осідало слов'янське населення, західну – заселяли вихідці з Молдови, серед яких чимало було циган.

У ті далекі часи серед основних видів господарської діяльності мешканці села віддавали перевагу вівчарству, велику частину землі вони

відводили під сінокоси та пасовища. Із зернових вирощували яру пшеницю, а також тютюн і баштанні культури. Частина поселенців чумакували. Особливо прискореними темпами село розвивалося впродовж XIX століття, цьому сприяло й те, що поруч пролягли важливі торгові та військові шляхи. Населення Кумарі активно залучалося до торгівлі. На ярмарках у найближчих містечках мешканці села продавали худобу, коней, шкіру, рибу, овочі та інший товар.

Цікаві розмірковування з приводу назви села подали в своєму нарисі краєзнавці Сарахан, хоч одностайної думки не існує [21, с. 265]. Автор схиляється до версії про те, що «кумар» дослівно з тюркської означає густий туман, який часто стелиться у низині річки, де розташоване село, яке й отримало таку назву.

Третій район області, яким протікає річка Кодима, це Первомайський. Довжина річки складає 31 км., і саме на Первомайщині Кодима за селом Кінецьпіль впадає в Південний Буг. В долині річки розташовані сім сіл району та м. Первомайськ. Саме в межах цих населених пунктів до сьогодення збереглися пам'ятки архітектурного мистецтва, що включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Історія заснування прикодимських сіл Первомайщини сягає часів від першої половини XVII до початку XIX століття. Найстарішим населеним пунктом є Кінецьпіль, що заснували в 1634 році. В цей час землі належали польському магнату Конєцпольському, і на них, на кордонах Дикого поля, розпочали будувати військові укріплення – фортеці, до яких належало село Кінецьпіль. В середньовіччі там існувала паромна переправа через ріку Південний Буг і з'єднувала село Кінецьпіль із хутором Поронівка.

Після господарювання Конєцпольського село з землями декілька раз переходило у володіння до польських князів та поміщиків Любомирських, Собанських. На початку XIX століття братам Генріху та Вітольду Собанським належало тринадцять економій, у селі Кінецьпіль вони володіли 1200 га землі [8, арк. 5-6, 12]. Землевласники лише тимчасово приїздили до

своєї економії в Кінецьпіль для перевірки стану справ. На місцях господарювали управляючі. Тривалий час управителем був полковник Шаманський. Протягом століття в кінецьпільській економії всі господарські будівлі зводили лише з каменю. Були побудовані корівники, стайні, свинарники, вівчарня, пташник, комори, олійня, кузня та інші споруди. Кінецьпільський млин є пам'ятником архітектури, який внесений до реєстру історичних і культурних пам'яток Миколаївської області. Млин побудували поляки Собанські на початку ХХ століття, про що свідчить напис на кам'яному містку, який веде до млина. Розташований він у долині, біля самої річки, а на горі знаходилися приміщення заїжджого двору. В минулому селяни-завозяни (народна назва) до млину везли зерно з віддалених сіл. Їм необхідно було десь заночувати, а також дати спочинок коням. Для цього облаштували кімнати для ночівлі, стайню та комори. Комплекс будівель млина в ті часи був грандіозним. За зміну млин виробляв 10 тонн борошна вищого, I і II гатунку, а також манну крупу. Готову продукцію вивозили паромом на станцію Голта для подальшої реалізації. Млин працював на водяному приводі. Річку перегородили греблею, висотою в півтора метра над рівнем води, яку щороку ремонтували, особливо після весняних льодоходів. Для цього на березі постійно мали запас каменю. В 30-х роках на млині сталася пожежа, в результаті якої практично все згоріло, залишилися лише стіни. Млин був відбудований лише після війни [9, арк. 1-2].

На території села знаходилась церква, яку звали на початку ХІХ століття й освятили на честь Святого Дмитра. Діяла церква в селі понад сто років. Відомості про реєстрацію народжених, одружених і померлих мешканців села Кінецьпіль, що входило до складу Балтського повіту Подільської губернії, за 1861-1919 роки є у документах фонду «Колекція метричних книг установ релігійних культів, що існували на території Миколаївської області» [6].

Серед прикодимських поселень Первомайщини, які заснували протягом ХVІІІ століття, слід згадати села Кам'яний Міст (1700 р.), Кумарі (1780 р.),

Катеринка (1794 р.) [15], Петрівка (на межі XVIII – XIX ст.) та Кримка (60-80-ті рр. XVIII століття). Саме на території названих сіл знаходяться пам'ятки храмової архітектури, що включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України: церква Святої Катерини [7] та Свято-Миколаївська церква й дзвіниця XVIII століття; церква Різдва Богородиці та церква архістратиґа Михайла XIX століття.

Дослідник Херсонської губернії Шмідт звернув увагу на те, що Російська держава наприкінці XVIII століття заохочувала державних селян переселятися на південь України, до степової зони. Саме по берегах Південного Бугу, Кодими та інших річок значна частина переселенців отримували земельні наділи [26, с. 33]. До них приєднувалися бігли селяни-втікачі з різних воєводств Речі Посполитої та російських губерній, з яких сформувалася громада поселення Кримка. Перша писемна згадка про Кримку датується 1782 роком, через десять років село вже належало до казенних поселень, в якому проживало 142 мешканці [5, с. 320]. Господарське життя жителів села було схожим на трудову діяльність мешканців навколишніх сіл. Більшість потерпала від малоземелля або її відсутності, ситуація з землею погіршилася в пореформений період. У селі третина господарів, із 211 дворів, були безземельними, майже половина володіли від 1 до 3 десятин, решта мали земельні наділи від 25 до 100 десятин [10, арк. 97-168]. Політичні та економічні зміни першої третини XX століття не змогли в повній мірі задовольнити інтереси мешканців Кримки, особливо коли їм довелося об'єднувати свої земельні наділи в колективні господарства.

В історії України та степового краю, періоду Другої світової війни, Кримка відома, як центр партизанської боротьби. Більше року боротьбу з окупантами вели члени підпільної організації «Партизанська іскра», діяльність яких згодом високо відзначили на державному рівні. По завершенню війни вдячні односельчани на братській могилі підпільників спорудили пам'ятник, в середині 80-х років в центрі села поблизу Кодими відкрили меморіальний комплекс.

Отже, історія прикодимських поселень Миколаївщини є невід'ємною частиною історії степового краю та історії України назагал, яка і сьогодні зберігає чимало недосліджених сторінок і чекає на своїх дослідників у майбутньому.

Волос Ольга

К истории заселения прикодимских поселений Николаевщины

В статье кратко представлена история заселения и образования прикодимских населенных пунктов на территории Николаевской области. Сегодня краеведы исследовали историю возникновения и название практически каждого из прикодимских поселений в пределах своего района, но по нашему мнению целесообразно рассмотреть исторический процесс заселения николаевского края в долине Кодымы в целом.

Ключевые слова: Кодыма, прикодимские поселения, основание, Врадивщина, Кривоозерщина, Первомайщина.

Джерела та література

1. Багалий Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд / Д. И. Багалий. – К., 1889. – 120 с.
2. Березницький М. О. Кодима – мати Гіпаніса: історико-краєзнавчий нарис про річку Кодиму / М. О. Березницький. – Одеса : Екологія, 2010. – 440 с. : іл.
3. Березницький М. О., Кравченко В. М. Врадіївщина: із скрижалів пам'яті / М. О. Березницький, В. М. Кравченко. – Врадіївка : Видавець Коваленко А. Г. – 2014. – 328 с. : іл.
4. Бетлій Л. С. Моє село Сирове. Історичний нарис / Л. С. Бетлій. – Сирове, 2008. – с.
5. Ведомости четырех уездов, составляющих новоприобретенную область от Порты Оттоманской присоединенную к Екатеринославскому

- наместничеству 1792 г. // Записки одесского общества истории и древностей, Т. IX. – Одесса, 1875. – С. 319-331.
6. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО) . – Ф. 484. – Оп.1. – Спр. 949, 956, 995, 1041, 2209, 2270.
  7. ДАМО. – Ф. 478. – Оп.1. – Спр. 1.
  8. ДАМО. – Ф. Р-2878. – Оп. 1. – Спр. 378.
  9. ДАМО. – Ф. Р-3526. – Оп. 1. – Спр. 512.
  10. Державний архів Одеської області. – Ф. 5. – Оп.1. – Спр. 1821.
  11. Жарких М. І. Храми Поділля. Ілюстрований каталог-довідник / М. І. Жарких. – Київ : Мислене дерево, 2007. – 327 с.
  12. Загорівський Є. Людність Степової України колись і тепер / Є. Загорівський // Степова Україна: Економічно-географічні нариси. – Харків-Одеса, 1930. – С. 49–71.
  13. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг. – Херсон : Типо-литография О. Д. Ходушиной, 1904. – Вып. I. – 327 с.
  14. Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века (1719 – 1858 гг.) / В. М. Кабузан. – М., 1976. – 308 с.
  15. Ковальчук М. С. Катеринка на Кодимі. Історичні розповіді про виникнення та розвиток села / М. С. Ковальчук. – Катеринка : ВЦ «Маторін», 2006. – 190 с.
  16. Козацька веселка над Бугом. – Миколаїв : Можливості Кіммерії, 2010. – 169 с.
  17. Культура та побут півдня України за православно-народним календарем (Козацькі поселення Миколаївщини): Навчальний посібник з народознавства. – Миколаїв, 2007. – 240 с.
  18. Лаврів П. І. Колонізація українських і суміжних степів: Історичний нарис / П. І. Лаврів. – К.: Просвіта, 1994. – 56 с.

- 19.Марченко О. М. Культурно-побутові особливості військових поселень Херсонської губернії / О. М. Марченко // Записки історичного факультету. – Одеса : Друк, 2002. – Вип.12. – С. 125–132.
- 20.Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Малороссия – Т. XIV. – СПб. : А. Ф. Девриен,1910. – VIII, 983 с.: ил.; 9 л. ил., карт. С. 924.
- 21.Сарахан А., Сарахан М. Ми горді предками своїми. Нариси з історії Врадіївщини / А. Сарахан, М. Сарахан. – Миколаїв : Іліон, 2010. – 304 с.
- 22.Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 2003. – 678 с.
- 23.Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. – Часть I. – 1730-1796. / А. А. Скальковский. – Одесса : Городская типография, 1836. – XI, 288 с., ил., табл.
- 24.Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. – Херсон: Изд. Губ. Стат. Ком.,1896. – XXIV, 544 с.
- 25.Станко В. Н. Изучение памятников палеолита и мезолита на Николаевщине / В. Н. Станко // Тези першої обласної краєзнавчої конференції. – Миколаїв, 1995.
- 26.Шмидт А. О. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть I / А. О. Шмидт. – СПб. : Военная типография, 1863. – 632 с.